

ФАХОВЕ СТАНОВЛЕННЯ СТУДЕНТА-ПСИХОЛОГА У КОНТЕКСТІ СИСТЕМНОЇ ДІЇ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ (КОНТУРИ ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПРОЕКТУ)

Анатолій ПАВЛІЧЕНКО

Copyright © 2006

Постановка проблеми. Соціо професійна орієнтація особистості – основа самопроекування нею свого майбутнього життєвого шляху і водночас початковий етап формування її фахової позиції. Це зумовлено тим, що процес професійного становлення особистості має розглядатися з урахуванням специфікації змін тієї професійної сфери, у яку прогнозується її задіяння, оскільки вона являє собою систему, котра проектує на об'єкт майбутньої діяльності свої властивості і здібності.

Фундаментальною умовою професійного розвитку фахівців, які працюють з людьми та допомагають гармонійному функціонуванню їхньої психіки, є усвідомлення ними потреби у зміні, перетворенні свого внутрішнього світу та пошуку нових можливостей самоздійснення у професійній діяльності. Іншими словами, мовиться про їхню внутрішню мотивацію та системну дію ціннісних орієнтацій у напрямку підвищення рівня своєї професійної самосвідомості. Проте у реальному освітньому процесі вищої школи домогтися зазначеного означає розв'язати одну з найважливіших психологічних проблем – оптимізувати особистісний розвиток студента як громадянина, професіонала та індивідуальності.

Теоретичні засади дослідження. Система підготовки майбутнього психолога у кращих ВНЗ України побудована так, що кожен студент ґрунтовно вивчає себе і як особистість, і як фахівця у сфері теоретичної та практичної напрямків психології. При цьому наступник не тільки усвідомлює ті чи інші професійно значущі якості особистості, а й формує певне

самоставлення, картину свого психодуховного світу. Крім того, він оперує почуттями власного задоволення чи невдоволення своєю працею (емпатійний та рефлексивний компоненти профдіяльності), емоційно переживає відповідність реального образу Я ідеальному, а головне – ідентифікує себе у ролі професійного психолога певної кваліфікації та життєвого успіху.

Так з роками навчання формується професійна самосвідомість психолога, котра передбачає усвідомлення себе у системах: а) професійної діяльності, б) щирого та відкритого спілкування із суб'єктом довіллям і в) полідіалогічного наповнення свого внутрішнього світу. При цьому вагоме значення мають зміст мотивів профдіяльності, особливості функціонування ціннісно-нормативної сфери, вплив світоглядних орієнтирів на ситуативний перебіг мислєдіяльності, глибина суб'єктного спричинення ліній і форм поведінки особистості, нарешті сув'язь її установок, переконань і професійних домагань, повнота їх суспільної значущості та альтруїстичної користі [12].

В аналізованому проблемному контексті інтегральні функції у фаховому становленні студентів виконують переконання. Вони відображають вартісну складову розвитку особистості, що є засадничою у виборі нею бажаної системи цінностей і норм. Саме у цьому й виявляється когнітивне налаштування переконань: вони задіюються до відбору мотивів, цілей, вчинкових дій, а відтак забезпечують вплив особистісних цінностей на характер професійного навчання як соціально зорієнтовану діяльність. Загалом переконання формовивля-

ється під час функціонального аналізу людиною життєвих проблеми, у форматі якого самовплив діє як психологічний регулятор її актуальних відносин з довкіллям. Причому цей самовплив має ніби подвійний характер: прийняті особистістю соціальні цінності актуалізують самовпевненість а згодом саме переконання набуває вагомого особистісного смислу та з'являється пристрасть зреалізувати привласнену колективну чи й взагалі суспільну вартість.

Отже, переконання як регулятор поведінки постає у формі усвідомлених цінностей, котрі реалізуються у соціально зорієнтованій діяльності. Воно, як і інші смислові утворення, спроможне бути тим морально-оцінковим опертям, завдяки якому людина усвідомлює результати своєї діяльності, перевіряє, наскільки в ній утілені її особистісні цінності. Саме в такому психологічному сенсі переконання і може розглядатися як одиниця світогляду і водночас як регулювально-функціональна психосистема. В екстремальних ситуаціях воно компенсує недостатність потрібної для прийняття рішення інформації, виконує роль еталону, критерію актів внутрішнього вибору тих знань, оцінок, норм, які є особистісно значущими і в безперечній вагомості яких людина впевнена.

Разом з тим переконання – це психічний стан людини, який характеризується стійкими поглядами, щирою впевненістю у правильності своїх думок, переживань, дій. Знання, збагачене переконанням щодо його істинності, утворює судження, а в єдності з переконанням і прагненням до діяльності воно стає ідеєю [1]. Під переконанням розуміють також метод впливу на свідомість особистості через звернення до її власного критичного судження, в основі якого знаходиться відбір та логічне впорядкування фактів і висновків у контексті умов і вимог єдиної функціональної задачі на особистісний смисл. У будь-якому разі маємо дві умови – необхідну і достатню – для внутрішнього зародження переконаності, спочатку ситуативної, а потім й особистісної.

Переконаність – особлива якість особистості, котра задає загальне спрямування усій її діяльності та цілеорієнтуванню і відіграє роль регулятора процесів усвідомлення, актів поведінки [1, с. 15]. Вона формовиявляється у конкретних переконаннях, настановленнях, ідеях, прагненнях і намаганнях, котрі свідчать про життєдіяльне самозреалізування особис-

тості. У цій формозмістовій аксіосфері усвідомлені орієнтири, відображаючи ціннісне ставлення майбутнього психолога до явищ дійсності, дають йому змогу внутрішньо налаштуватися на найкращий вияв професійних якостей, стимулюють розкриття творчого потенціалу в теорії і практиці людинознавства.

Психологічні дослідження показують, що здатність людини обстоювати і реалізовувати свої особистісні позиції відштовхується від їх соціального схвалення, конструктивної системної дії “ззовні – всередину” і навпаки. Ось чому вартісна стійкість кожного неподільно пов'язана з проблемою цілісності власного внутрішнього світу. Лише психодуховна єдність особистості (мотиваційної, поведінкової, свідомісної та емоційно-вольової складових) уможливує її самостійне інтерпретування будь-якої життєвої ситуації, причому вибірково, унікально, індивідуально [2; 3; 6]. Щонайперше така єдність може бути наслідком ієрархізації мотиваційних тенденцій як інтегральної індивідної спрямованості. Сама собою переконаність (як і переконання) як вища форма узагальненого мотивування не задіюється до конкретних форм поведінки у ролі її елемента, а долучається як надбудова, котра сприяє використанню наукових знань і спрямовує дослідження її проблематичності на тлі понятійної інтерпретації того, що таке “знання”, “погляди”, “ідейна переконаність”, “ціннісні орієнтації”, “ідеали”, “вірування” тощо.

Знання, погляди і переконання – складові світогляду, що різняться між собою способами розвитку і функціонування у структурі життєдіяльності людини. Знання – це засіб розпізнання, виділення об'єктів та оперування ними в розумовій сфері, що головню виконує пізнавальну функцію. Переконання як компонент світогляду завжди інтегрує єдність об'єктивного і суб'єктивного, а тому відіграє дещо іншу роль у системі світобачення соціального індивіда. Зокрема, воно об'єктивує зв'язок привласнених знань з особистісною зацікавленістю у їх придбанні. Так, суспільно вагомими інтересами усвідомлюються особою як власні, що сприяє розвитку здібностей і талантів у сьогоденній (навчальній) і подальшій (пошуково-практичній) діяльності студентів [18; 21]. Якщо ж погляди, ціннісні орієнтації та ідеали використовуються особистістю для виявлення своєї оцінки, позиції щодо ситуації чи події, що підпадають під “дію” фіксованого в них визначення, то перекон-

нання виконує іншу функцію – приймає рішення про те, чи використовувати дані знання у ролі критерію вибору мотивів, цілей, ідеалу, котрими особистість має намір керуватися в тому чи іншому довіллі.

Мета – це її уявлення про результат, який має бути досягнутий у підсумку діяльності. Доросла людина ставить цілі свідомо і діє відповідно до усвідомленої потреби. Звідси очевидно, що мета є: а) наперед визначеним ідеалом, якого людина прагне досягти; б) внутрішнім спонукальним мотивом будь-якого діяння; в) здобутками на кінцевому відрізку здійснення діяльності, тобто її конкретним результатом. Ціннісні орієнтації – це вибіркова, відносно стійка система певного спрямування інтересів і потреб особистості, а також ідеологічні, політичні, моральні, естетичні та інші засади її оцінок і ставлень до світу предметів, людей і самої себе. У цьому аспекті теоретизування виховання людини можна розглядати як керівництво становленням або зміною її ціннісних орієнтацій, які істотно впливають на стиль мислення і життя, перебіг емоційних та мотиваційних процесів, становлення інтересів та ідеалів.

Відомі науковці (Л.І. Божович, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв, Д.О. Леонтьєв, Т.М. Титаренко, Г.О. Щукіна) у своїх працях детально розкривають психологічну суть інтересів, ціннісних орієнтацій, ідеалів як окремих моментів різноманітної і водночас єдино спрямованої людської діяльності. Інтерес – це мотив, який діє через психологічний механізм усвідомлення значущості й емоційної привабливості. Коли загальний рівень свідомості у такому мотивуванні невисокий, то панує емоційна приємність. У ситуаціях можливої відсутності останньої має місце усвідомлення значущості обов'язку, а не вагомості інтересу. Це пов'язано з тим, що існують моральні уявлення про обов'язок, які також регулюють нашу поведінку. Обов'язкове, з одного боку, протистоїть індивіду, оскільки усвідомлюється як незалежне від нього, суспільно цінне, тобто непідвладне його суб'єктному свавілля; з іншого – переживання чогось як обов'язкового, а не абстрактно важливого, активізує наші особисті прагнення у напрямку того, що суспільно значуще стає водночас особистісно вартісним, власним переконанням людини, ідеєю, котра захопила і почуття, і волю. Предметно визначаючись світоглядом, ідея знаходить узагальнений абстрактний вияв у нормах поведінки

та конкретизується в ідеалах [5; 7; 11; 15; 22].

Ідеал внутрішньо організується як сукупність норм поведінки. Інколи цей поведінковий образ, асимілюючи в собі найцінніші і найпривабливіші людські риси, є взірцем, зразком. Саме в ньому підкреслюється те, що особа цінує надусе і чого їй якраз не вистачає. Сутнісно ідеал людини – це передбачене здійснення того, ким вона хоче стати. Отож, це кращі тенденції, які, втілюючись в образи взірця, стають стимулом і регулятором її розвитку. Ідеали формуються під безпосереднім суспільним впливом, а тому значною мірою визначаються ідеологією, світоглядом. Ідеал – це також особливий узагальнений образ як синтез основних, вкрай значущих і цінних для самої людини, рис і властивостей еталонної особистості.

Завдання і мета дослідження. Зважаючи на сказане, першочерговому вивченню підлягає неподільність особистісних рис і характеристик, котрі визначають цілісність світосприймання, світобачення людини як системи значущих орієнтирів її діяльності, цільових домагань і творчих пошуків. Професійне визначення і подальше становлення фахівця-психолога зачіпає всі сфери особистості, тому саме синтетичне її пізнання дасть змогу якнайліпше охарактеризувати ті психічні властивості, які йому притаманні і які слід розвивати педагогічному колективу ВНЗ. Ось чому в нашому досвіді пошукування творче самовизначення особистості у системі навчальних взаєностосунків моделювалося у процесі рефлексивного експериментування із чинником власного впливу на параметри успішної професійної діяльності психолого-педагогічного змісту.

Фахове становлення пов'язано із сукупністю відповідних умінь, норм і навичок, котра потрібна психологу для успішної діяльності у конкретному професійному просторі. Передусім мовиться про здійснення психологічного аналізу колективних та індивідуальних суб'єктів, їх мотивування до самоствердження і самореалізації.

У контексті ефективної реалізації кожним студентом власних ціннісних орієнтацій у напрямку його фахового становлення як особистості та індивідуальності **метою** проведеного нами експерименту має стати розробка критеріїв, рівнів та нормативів оптимального впливу на формування у студентів-психологів соціально значущих цінностей, які є передумовою їхнього успішного фахового становлення і

самопроекування ними свого майбутнього професійного шляху.

Методологічні орієнтири дослідження.

Психологічний аспект трудового процесу природно з'являється як визначальний, оскільки безпосередньо виводить особу на аналіз своїх власних ресурсів і того, наскільки вони пристосовані до бажаної професійної діяльності. Саме він спричинює найкращі темпи саморозвитку особистості. Зрозуміло, що психолого-педагогічне моделювання конкретного трудового процесу пов'язане з відмінними індивідуальними можливостями студентів у пізнанні та регуляції власної життєдіяльності за нових освітніх обставин. У підсумку прогнозований результат професійного практикування залежить від оптимальності використання кожним наступником своїх особистісних ресурсів. Звідси походить актуальність проблеми параметрів ефективності навчальної роботи студентів-психологів.

Один із важливих чинників якісної підготовки майбутніх фахівців пов'язаний з адекватністю мотиваційних установок щодо отримання професії та сформованістю ціннісних налаштувань особистості, так чи інакше спрямованих на подальшу реалізацію вітакультурного потенціалу власного Я. На думку, М.І. Алексєєвої, "мотиваційно-потребова відповідність майбутньої діяльності та усвідомлення цінності фахового самоствердження є головними умовами формування творчо активної і соціально зрілої особистості".

Оптимальний набір параметрів майбутньої професійної діяльності психологів має бути таким, щоб була змога чіткого програмування перспективи успіху за критеріями її продуктивності, якості і надійності. У підсумку отримаємо цілісну картину проходження особистістю всього освітнього циклу підготовки, що забезпечує проектування професійного шляху і сприяє осмисленню кожним студентом своєї мети і своїх домагань, зосереджуючи їхню увагу на психосоціальних змінах довкілля і самих себе. Рівень досягнень і рівень домагань – це дві взаємопов'язані величини, що не допускають імовірності виникнення деструктивних особистісних конфліктів між досягнутим і реальним, оскільки підтримують активність на послідовне нарощування особистісних ресурсів. При цьому домагання базується на сформованому вмінні залучати не тільки власний, а й зовнішній соціальний досвід для форму-

вання свого життєвого шляху. Нормативний результат діяльності визначається здатністю не стільки привласнювати певні встановлені норми у власну соціо професійну діяльність, скільки володінням здатністю визначати освоєні норми, котрі обрамлюють простір соціальної взаємодії суб'єктів у професійній позиції і проектують їх найближчий соціум за певними критеріями. Усі ці функції задають і саму логіку людських учинків та дій у груповому процесі, тобто конкретно визначають вибір мети і засобів, ухвалення рішення і планування вчинку, передбачення й оцінку його суб'єктивних та об'єктивних наслідків.

Головним завданням нашого експерименту була спроба простежити взаємозв'язок між якостями особистості студентів та їхньою спрямованістю на педагогічну і дослідницьку різновиди діяльності як ціннісні орієнтування. При цьому практичне застосування нижчеописаних методик здійснювалося в університетах м. Києва на факультетах підготовки практичних психологів, що дало змогу зробити валідний порівняльний аналіз одержаних результатів. В експерименті брали участь студенти 3 курсів. Віковий склад обстежуваних перебував у діапазоні 19–22 років. Загальна кількість вибірки становила 137 осіб.

Методична частина дослідницького проекту. Діяльність людини, як відомо, значно продуктивніша, коли компетентність сполучається із щирим покликанням і талантом. Потреби і похідні від них трансформації – мотиви, інтереси, переконання, прагнення, бажання, ціннісні орієнтації – психологічне підґрунтя і рушійна сила людської поведінки, її спонукань і цілей, що становить ядро особистості як найістотнішу її характеристику.

Крім емоційних станів, які впливають на розвиток усвідомлених нестатків, а в перспективі – мотивів поведінки, у процесах і механізмах трансформації потреб у дію чи вчинок активно бере участь воля як спроможність до надзусилля, котре ґрунтується на розумі і переконанні. Індивідуальні особливості вольових якостей особи засадниче зумовлюють її характер, який виявляється у ситуативно реалізованій діяльності. Природно, що ментально зорієнтоване навчання, практичне оволодіння соціальним досвідом, привласнення норм (у широкому розумінні) сучасної субкультури долучає студентів до творчості як продукування нової інформації про засоби і способи задово-

лення як особистих, так і соціальних потреб.

Очевидно, що в методичному забезпечення досліджуваних явищ доцільно використовувати цілісну методичну систему визначення загальних рис, якостей і характеристик студентів, що дає змогу різнобічно інтерпретувати особливості розвитку і функціонування різноманітних сфер їхньої особистості (когнітивної, мотиваційної, афективної, аксіопсихологічної). До того ж проектно-методична частина дослідження має бути такою, що не тільки повно діагностує особистісні характеристики кожного майбутнього психолога, а й констатує зміни у розвитковому перебігу їхніх професійних якостей.

Основні тенденції розвитку сучасного психолого-педагогічного впливу на студентів у нашій країні і за кордоном спрямовані на гуманізацію сфери освіти, всебічний розвиток творчого потенціалу особистості, формування рівноправних, партнерських відносин. Ці тенденції характерні для різних сфер і рівнів системи освіти. Тому для опису еталонної моделі особистості майбутнього спеціаліста доречно звернутися до теорій, що розвивалися у форматі екзистенціально-гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс, Ф. Перлз, В. Франкл та ін.). Зокрема, однією з найбільш широко відомих теорій у рамках даного підходу є *концепція самоактуалізованої особистості* А. Маслоу. Її популярність пов'язана, з одного боку, з евристичність поняття “самоактуалізація” і можливістю його операціоналізації й використання в емпіричних дослідженнях, з іншого – вона, досліджуючи позитивні прояви людської природи (творчість, альтруїзм, любов, дружба тощо), є певним еталоном у процесі виховання і самоформуванні особистості студента, побудови системи партнерських взаємостосунків педагогічного колективу ВНЗ.

Поняття самоактуалізації синтетичне, тому що змістовно відображає всебічний і безупинний розвиток творчого і духовного потенціалу людини, максимальну реалізацію всіх її можливостей, адекватне сприйняття соціального довкілля, навколишнього світу і свого місця в ньому, багатство емоційної сфери і духовного життя, високий рівень психічного здоров'я і моральності. В одній зі своїх робіт А. Маслоу визначає самоактуалізацію як “прагнення до самореалізації, точніше, тенденцію актуалізувати те, що міститься у потенції, тобто намагання людини стати такою, якою вона здатна стати” [10, с. 46].

Вивчення ступеня самоактуалізації природно вимагало розробки спеціальних психодіагностичних засобів, тому що значна частина наявного методичного інструментарію у сфері дослідження особистості була створена або для вимірювання різних патохарактерологічних проявів, акцентуацій особистості, форм психопатології, або для оцінки параметрів пересічної, психічно здорової особистості (ММРІ, тести Ф. Айзенка, Г. Шмішека, Г. Роршаха, Р. Кеттела). Отож завдання створення методики, яка б дозволяла реєструвати кількісні та якісні параметри рівня самоактуалізації особи свого часу було дуже актуальним. Крім того, можливість одномірного опису феномена самоактуалізації, зведення його до одного показника викликало й донині викликає серйозні сумніви, пов'язані насамперед з багатозначністю і суперечливістю цього конструкта.

Тест-опитувальник Е. Шостром, на наш погляд, позбавлений усіх цих недоліків, оскільки ґрунтується на теорії самоактуалізації А. Маслоу, концепціях психологічного сприйняття часу і тимчасової орієнтації суб'єкта Ф. Перзла і Р. Мея, а також ідеях К. Роджерса та інших теоретиків екзистенціально-гуманістичного напрямку психології [4]. Конкретні питання були відібрані з великої вибірки критичних, передусім поведінкових і ціннісних індикаторів. Як *самоактуалізаційний тест* він містить 100 пунктів, кожен з яких має на вибір два судження ціннісного чи поведінкового характеру. Останні не обов'язково є сутнісно альтернативними. Проте обстежуваному все ж пропонується вибрати те з них, що більшою мірою відповідає його уявленням чи звичному способу поведінки.

Самоактуалізаційний тест вимірює самоактуалізацію за двома базовими і дванадцятьма додатковими шкалами. Базовими є шкали компетентності в часі і підтримки. Вони незалежні одна від одної, на відміну від додаткових, не мають загальних пунктів. 12 додаткових шкал утворюють шість парних блоків. Кожен пункт тесту входить в одну чи більше додаткових шкал і, здебільшого, в одну базову. Відтак додаткові шкали долучаються до змісту основних, тому що складаються з тих же пунктів опитувальника. Подібна структура тесту дозволяє діагностувати велику кількість показників, не збільшуючи при цьому обсяг тесту [див. 4; 10; 17].

Методика використовується для обстеження дорослих (старше 15–17 років), психічно здорових людей (без явної психопатології). Специ-

фіка самоактуалізації як досліджуваного феномена, характер самого тесту і, зокрема, складність його основних суджень вимагають серйозного психологічного осмислення як того, хто його виконує, так і того, хто обробляє отримані результати. Він застосовується і для індивідуального, і для групового обстеження. У разі потреби респондент може працювати з тестом і за відсутності експериментатора. Пункти тесту, залишені без відповіді чи ті, у яких зазначені обидва варіанти, при обробці не враховуються. У випадку, якщо кількість таких пунктів перевищить 10% від їхнього загальної кількості, то результати дослідження вважаються недійсними. Інструкція до методики не обмежує часу відповідей, хоча практика показує, що в нормі воно звичайно не перевищує 30–35 хв.

При обробці результатів тестування підрахунок “сирих” балів, отриманих кожним обстежуваним, здійснюється за допомогою ключів до методики. Кожна відповідь, що співпадає з ключем, оцінюється в 1 бал. Потім підраховується сума балів, набраних особою за кожною шкалою. Ці значення заносяться на профільний бланк, після чого будується тестовий профіль обстежуваного і визначаються його дані у стандартних Т-балах, що дозволяють легко і зручно зіставляти результати різних осіб та інтерпретувати їх.

При використанні САТ як дослідницької методики можна користуватися й одними первинними балами, тоді як Т-бали потрібні лише для застосування тесту як інструмента діагностики. При психологічному доборі чи оцінці персоналу організації (наприклад, педагогічного колективу навчального закладу чи студентів окремої спеціальності), а також при оцінці індивідуальних рис і якостей особистості більш доцільно використовувати комплексні результати тестування. Емпіричному аналізу підлягають дані за відповідними парами шкал і вся інша інформація про обстежуваного (результати бесіди, спостереження, інших використаних тестів і методик).

В окремих випадках корисно спільно з клієнтом обговорити його дані. Іноді сам факт такої предметної розмови викликає у студентів своєрідний психотерапевтичний ефект. Судження тесту, зачіпаючи глибинні, буттєві процеси людського існування, змушують їх задуматися над питанням, про які вони ніколи раніше не розмірковували: про природу людини, своє місце у світі, світогляд, проблеми взаємодії з довкіллям та ін.

Наступною методикою у системі психологічного пізнання аксіосфери студентів-психологів є **тест смисложиттєвих орієнтацій Д.О. Леонтєва [14; 16]**. І це зрозуміло чому, адже смисл життя – це кардинальна світоглядна проблема людського існування, в якій з’ясовується сутність людини, її місце у світі, земне призначення. Його усвідомлення означає для особистості свідомий вибір життєвого шляху, професії за покликанням, людяності як критерію спілкування. В особи, котра живе і діє з максимальною віддачею моральних, інтелектуальних і фізичних сил, сенс життя ототожнюється з повнотою безпосереднього самовиявлення і самоствердження, оскільки її життєвий потуп – це творення себе і своїх життєвих обставин відповідно до найвищої мети-місії.

Найважливішою в ієрархічній системі особистості є та властивість людини, яка виражається у її здатності не тільки керувати обставинами, вигідно перетворюючи їх залежно від своїх цілей, ідеалів, а й спроможності “створити себе самого”, “будувати” і реалізовувати “модель” майбутнього життя [9; 11]. Ситуаційність, якщо вона стала властивістю особистості, робить людину іграшкою в руках долі, тому її поведінка не передбачувана, спричинена випадком, залежить від множини конкретних умовностей. І тільки орієнтація на віддалений результат звільняє від буденності умов і ситуацій.

І. Кон, характеризуючи поняття життєвого шляху людини, пише таке: це – “єдність багатьох ліній розвитку, які сходяться, розходяться чи перетинаються, але не можуть бути зрозумілими окремо одна від одної” [8]. А ось В. Франкл звертає увагу на другу сторону проблеми. Він зазначає, що сенс життя – це щораз також і конкретний смисл конкретної ситуації, завжди вимога моменту, адже кожний день і кожна година пропонують новий смисл [19]. Справді, у будь-якій буденності є незалежні ковітальні смисли, хоча їх незалежність відносна, і серед них утверджується найголовніший, “найвищий” – життєвий сенс, якому підпорядковуються нижчі рівні. Реалізація останнього дає змогу відчути задоволення від життя і навіть переживати відчуття щастя. Реалізовувати смисл життя – це значить домогтися своєї стратегічної мети, керуватись ідеалами, мати тверді принципи і переконання у їх дотриманні.

В. Франкл висловив думку, що мудрість є знання плюс усвідомлення його обмежень, а життєвий сенс, котрий становить найвеличнішу

цінність існування людини, може обернутися у свою протилежність – у життєву перешкоду. Надзвичайно небезпечно нав'язувати людині сенс її життєдіяльності, здійснювати тиск на неї. Найкращі умови самореалізування особи пов'язані із самостійним віднаходженням сенсу власного життя у ситуації плюралізму думок, зіставлення різних поглядів, вироблення своєї позиції та переконань. Звідси центрування проблеми смислу життя на визначенні його змісту, характеру життєвої мети у контексті певної системи світоглядних переконань. Отож-то сенс життя – найсуттєвіша складова системи переконань людини, яка надає йому визначеності, відносної завершеності й аргументованості. Не дивно, що зміна життєвого сенсу розпочинається зі зміни окремих переконань, а, накопичуючись, останні поступово захоплюють усю систему життєдіяльності. Разом з тим можливий й інший варіант, коли докорінно “руйнується” сенс життя, що спричинює переоцінку цінностей та виникнення нових переконань. Тому оптимальним шляхом знаходження аналізованого сенсу є поступове становлення системи переконань людини, котра внутрішньо обіймає не лише знання (когнітивний компонент), а й віру (емоційний).

Вирішальним для розуміння характеру є взаємовідношення між суспільно та особистісно значущими для людини задачами (як цілями, котрі задані за конкретних умов життєдіяльності). Володіння цілями життя – визначальна передумова утворення сталої системи цінностей. Однак ціннісні установки і спрямування особистості – це не одне й те ж. Спрямованість, безперечно, сутнісно зумовлює поведінку людини. І хоча остання визначається не одним спонуканням, а системою вартісних відносин, у цій системі завжди щось виходить на перший план, тобто домінує в ній, додаючи характеру людини своєрідний колорит.

У ціннісних орієнтаціях провідним компонентом є система переконань, а переконаність визначає довгострокове спрямування поведінки людини, її стабільність і непохитність у досягненні поставлених цілей, упевненість у справедливості і важливості справи, яку вона виконує. Особливості характеру міцно пов'язані з інтересами людини за тієї умови, що останні вирізняються стійкістю і глибиною. Поверховість і нестійкість інтересів нерідко сполучені з конформністю, з нестачею самостійності і цілісності особистості. І, навпаки, глибина і

змістовність інтересів свідчать про її цілеспрямованість, наполегливість.

Саме зазначені концепти вказують на доречність використання тесту смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) для виявлення сутності істинних намірів й уподобань студентів у виборі діяльності. Пропонована методика є адаптованою версією тесту “Цілі у житті” (Purpose-in-Life Test, PIL) Джеймса Крамбо і Леонарда Махолика; була розроблена на основі теорії домагань і прагнень Віктора Франкла [19; 20] і мала на меті емпірично валідизувати коло уявлень індивіда про власні життєві орієнтири. Життєві цілі, котрі діагностуються методикою, визначають переважання у світоглядній сфері особистості онтологічної значущості життя.

Аналізований тест у його кінцевому варіанті – це набір із 20 шкал, кожна з яких сформульована як закінчене твердження, що роздвоюється: два протилежних варіанти відповідей задають полюси оцінкової шкали, між якими можливі сім градацій переваг, які відображають уявлення про чинники свідомого життя особистості. В тесті описується від першої особи певна дія, переживання чи стан. Сумарний тестовий бал є арифметичною сумою числових значень квантифікаторів, обраних і відзначених обстежуваним.

Обробка результатів зводиться до підсумовування числових значень для всіх 20 шкал і переведення сумарного бала у стандартні значення (процентилі). Вихідна послідовність градацій чергується у випадковому порядку за спадом, причому максимальний бал завжди відповідає полюсу наявності мети життя, а мінімальний – полюсу її відсутності.

Валідизація тесту пройшла кілька етапів. Крамбо і Махолик провели порівняльне дослідження, яке виявило високий рівень кореляції результатів з опитувальником В. Франкла. Цей опитувальник був ними сконструйований на базі питань із клінічного інтерв'ю, за допомогою якого В. Франкл визначав ступінь екзистенціального вакууму у своїй клінічній практиці. Крамбо і Махолик наводять також дані, що вказують на високу внутрішню узгодженість пунктів тесту.

За наявними на сьогоднішній день даними аналізований тест не виявляє стійких зв'язків зі статтю, віком, рівнем освіти, IQ, релігійністю і доходом. В. Франкл розглядає цю обставину як підтвердження його положення про те, що сенс життя може бути знайдений будь-якою

людиною [19]. Водночас має місце зв'язок результатів цього тесту з різними шкалами ММРІ. Зокрема, значущими виявилися кореляції з усіма чотирма вторинними факторами – самоконтролем (позитивна), нейротизмом, тривожністю і потенціалом реагування (негативні). Не було встановлено значущих кореляцій із жодною зі шкал тесту особистісних орієнтацій Е. Шострома [4], тесту ціннісних переваг Г. Олпорта, Ф. Вернона і Г. Ліндзі та опитувальника життєвих цілей Ш. Бюлера.

Отже, незважаючи на малий обсяг опитувальника (20 пунктів), при факторному аналізі виділилися шість факторів, п'ять з яких (за винятком другого) добре інтерпретуються, корелюють із загальним показником свідомості життя. Результати, отримані при факторизації, дозволяють стверджувати, що свідомість життєзреалізування особистості не є внутрішньо однорідною структурою. Отримані фактори (крім другого) можна розглядати як складові сенсу життя особи, диференціюючи їх на дві групи: а) власне смисложиттєві орієнтації – цілі життя, його насичення і задоволеність самореалізацією, котрі відповідно характеризують мету (майбутнє), процес (сьогодення) і результат (минуле); б) внутрішній локус контролю, з яким свідомість життєвих проявів тісно пов'язана та поєднує загальне світоглядне переконання в тому, що контроль можливий, і віру у власну здатність здійснювати такий контроль (образ Я). На підставі цих методологічних змін тест свідомості життєвого часу був перетворений у тест смисложиттєвих орієнтацій. У підсумку він має п'ять субшкал (*цілі у житті; процес життя чи його інтерес та емоційне насичення; результативність буття чи задоволеність самореалізацією; локус контролю (Я-господар життя); локус контролю – життя чи керованість життям*), що докладно описані в науковій літературі.

Ще одним інструментом нашого дослідження є **методика ціннісних орієнтацій М. Рокіча**. Її концепція базується на тому, що система ціннісних орієнтацій визначає змістовну сторону спрямованості особистості і становить основу її взаємодії з довкіллям, іншими людьми, самою собою. Водночас вона утворює серцевинний пласт світогляду, центральну ланку мотивації життєвої активності. Оскільки особистісне самовизначення в ранній юності має суспільно активну, ціннісно-смыслову природу, то для обґрунтування типового змісту

системи цінностей студентів як майбутніх фахівців-психологів найкраще скористатися саме цією методикою, що адаптована А. Гоштаутасом, А. Семеновим і В. Ядовим. У нашому дослідженні використовувалася форма тесту, модифікована Д.О. Леонтьєвим.

Методика М. Рокіча заснована на безпосередньому ранжуванні списку цінностей. Вона містить два таких списки, кожний з яких фіксує 18 вартостей – термінальних (цінності-цілі) та інструментальних (цінності-засоби). Останні характеризують засоби, що вибираються для досягнення цілей життя і є інструментом, за допомогою якого можна реалізувати термінальні (глобальні) цінності.

Для конкретизації критеріїв ранжування обстежуваним поданих цінностей пропонувалося враховувати не тільки їх значущість, а й можливість її утілення. Для цього після завершення ранжування обох списків респонденти мають оцінити у відсотках ступінь упровадження у їхнє життя кожної з цінностей. Для одержання групових результатів для кожної з цінностей підраховується середнє арифметичне значення рангу за даними всієї групи, а потім отримані усереднені ранги всіх цінностей удруге ранжуються у порядку зростання: цінностям з найменшим рангом надається повторний перший ранг і т. д. Підсумком цієї процедури є групова ієрархія ціннісних орієнтацій. Цінності, котрі потрапили у верхню частину ієрархії, інтерпретуються як домінуючі, у середню і нижню – як незначні. Крім того, нами аналізувалася спроможність студентів надавати ціннісно-орієнтаційне спрямування своєму фаху – професії психолога. Для цього нами використані шкали: 1) сфера реалізації, 2) життєві цінності, 3) мотиви вибору професії у формі відкритих запитань. За трибальною шкалою треба було оцінити ступінь присутності зазначених якостей в окремо взятого студента, важливих під час виконання функцій професійного психолога. Введення даного пункту припускало одержання непрямих параметрів самооцінки. Так само студенти фіксували три позитивних і три непривабливих для них риси особистості справжнього фахівця-психолога.

У будь-якому разі зрозуміло, що цінності – це узагальнені уявлення студентів про цілі і норми своєї поведінки, які втілюють історичний досвід і концентровано виражають зміст культури певної епохи, конкретного суспільства, історичного часу людства в цілому. Вони є тим елементом

структури особистості, котрий характеризує змістовну сторону її спрямування. У формі ціннісних орієнтацій знаходить результативний вибір життєвих вартостей як найістотніших, найважливіших для конкретного наступника. Тому аналізовані орієнтації являють собою стійкі, інваріантні утворення (“одиниці”) свідомості – головні ідеї, поняття, “ціннісні блоки”, значеннєві компоненти світогляду, які виявляють суть моральності студента, а відтак і загальні культурно-історичні умови та перспективи розвитку його особистості. Зміст їх мінливий і рухливий, а дія є “згорнутою” програмою життєдіяльності і служить підставою для реалізації певної моделі рольової поведінки. В нашому досвіді міжособистісне спілкування студентів – це та сфера, де соціальне переходить в особистісне, а останнє стає соціальним, де відбувається обмін індивідуальними ціннісно-світоглядними розбіжностями у студентському середовищі майбутніх психологів.

Четвертою методикою в дослідженні ціннісних орієнтацій студентів у нашому проекті є **опитувальник термінальних цінностей І.Г. Сеніна**. Концептуально він ґрунтується на двох припущеннях: по-перше, що життєві сфери тією чи іншою мірою наявні у долі кожної людини, мають різний ступінь значущості, а, по-друге, що в кожній з них реалізуються амбівалентні для кожної особи бажання і прагнення як компоненти персоніфікованої спрямованості. Перелік термінальних цінностей респондентів на початку опитувальника містить 8 найменувань – категорій аксіосфери, які потрібно проранжувати, виходячи з власного розуміння повноти реалізації їх в особистому житті [13].

Реальне життя людини дуже неоднорідне, на кожному її віковому етапі на передній план постають різноманітні стимульні засоби, мотиваційні спонукання, атитюди і ціннісні життєві орієнтири. Тому особистості доводиться активізувати власні психологічні характеристики і якості у різних за змістом видах діяльності, намагатися відігравати певну соціальну роль. За своєю подібністю (схожістю) всі ці особливості поєднуються у певні життєві сфери, серед яких найбільш типовими є такі: а) професійне життя; б) навчання й освіта; в) подружнє життя; г) громадське життя; д) захоплення та хобі. Скажімо, термінальні цінності певною мірою виявляються в усіх вищенаведених життєвих сферах, кожна з яких через свою об’єктивність

так чи інакше сприяє їх реалізації. Отож другим діагностичним конструктом нашого опитувальника є значущість для індивіда окремих життєвих сфер як дієвих джерел утілення конкретного набору термінальних цінностей.

Загалом конструкція опитувальника дає змогу респонденту відповісти на три головні запитання: а) яка термінальна цінність переважає у житті даної особи, б) яка життєва сфера найбільш значуща для неї, в) у якій сфері переважають термінальні цінності, котрі реалізуються найповніше.

Структура опитувальника така, що для діагностики двох основних конструктів тесту використовуються одні і ті ж твердження. Вона дає змогу здійснювати аналіз одержаних даних не тільки щодо виразності кожної з термінальних цінностей та окремої її значущості у певній життєвій сфері, а й стосовно реалізації ціннісних установок на даному етапі становлення особистості.

Обробка результатів проводилася за допомогою таблиці-ключа, в якій у кожній клітинці зазначаються студентами найбільш імпоновані їм варіанти значущості цінностей. Сума ранжованих відповідей дає шкальну оцінку, за якою встановлюється вагомість термінальних цінностей і життєвих сфер для окремого студента та референтної групи в цілому. Інтерпретація групових результатів зводиться до визначення середнього показника респондованої групи за окремою таблицею.

Аналізований опитувальник дає змогу більш широко розглянути життєві установки особистості студента, враховуючи рівень його домагань і соціальну ситуацію розвитку. При порівнянні тесту І. Сеніна з опитувальником М. Рокича одержані достовірні, взаємно перевірені дані щодо формування й подальшого розвитку ціннісно-нормативної сфери студентів-психологів.

ВИСНОВКИ

1. Комплексний аналіз попереднього теоретичного матеріалу і психодіагностичних можливостей запропонованих методик та їх структури підтверджує висновок про те, що ціннісні орієнтації містять три основні формоелементи – когнітивний, емотивно-оцінковий та регулятивно-інструментальний. Причому до формування ціннісних орієнтацій “причетні” рівною мірою і сприйняття, і пам’ять, й уява. Достатньо звернутися, наприклад, до такої властивості

сприйняття, як аперцептивність, щоб переконалися в тому, що цінності спричинені напрацьованим досвідом.

2. Інформація, у вигляді чого б вона не виступала, перебуває у взаємодії принаймні із трьома сферами психічної реальності як групи, так і індивіда: з когнітивною сферою – ціннісні орієнтації, спрямованість, поняття, репрезентативні образи уявлень, пам'яті, уяви; із спонукально-енергетичною – потреби, схильності, переконання, ідеали, емоції, почуття; з регулятивною – установки, стереотипи, архетипи.

3. Ціннісні орієнтації, поряд з образом дійсності та відповідними емотивними та вітально-енергетичними підсистемами, містять також власну систему професійних переконань. До цих складових відносять установки (диспозиції), стереотипи, Я-концепцію. Зокрема, установки (атитюди, диспозиції) – це фільтраційні механізми свідомості та несвідомого, котрі виявляють готовність суб'єкта сприймати певним чином об'єкт чи ситуацію, у якій він перебуває, та заперечують цілеспрямований характер його діяльності щодо об'єкта.

4. Завдяки трьом рівням регуляції пізнавальної та діяльнісної активності індивіда установки охоплюють собою всі три складові ціннісних орієнтацій. По-перше, це смисловий компонент, який у нашій концепції практично співпадає з когнітивною складовою ціннісних орієнтацій. По-друге, афективно-оцінковий та енергетичний компоненти, які обіймають емоції, переконання, відчуття, потяги, бажання, інтенції несвідомого тощо. По-третє, регулятивно-діяльнісну складову, через яку інформаційно-когнітивна та емотивна підсистема трансформують значущий образ у життєвий задум, світогляд чи іншу програму життєздійснення. Саме за допомогою смислових установок індивід долучається до системи норм та цінностей даного довілля (інструментальна функція), а тому вони допомагають зберегти особі статус-кво у критичних ситуаціях (функція самозахисту), сприяють самоствердженню особистості (ціннісно-експресивна функція), формують у прагненні особистості привести в інтегральну цілісність особистісні смисли знань, норм, цінностей (пізнавальна функція).

5. Вплив на смислоутворення і життєві стратегії також належний до групи засобів дії на мотиваційно-енергетичну складову ціннісних орієнтацій. В окремих випадках комунікації

студентські групи активізують смислоутворення на емоційній основі, задаючи у такий спосіб фон для подальших перетворень психодуховної сфери особи, групи, колективу.

6. Виокремлення в ціннісних орієнтаціях когнітивної, емоційно-енергетичної та регулятивної складових дає змогу стверджувати, що вони відіграють домінуючу роль у формуванні професійної спрямованості особистості студента. Вплив на когнітивну складову цінностей молоді відбувається також через моделювання часової перспективи. Майбутнє є передусім образом невизначеності, котрий продукує психологічне напруження під час розв'язання особистістю не лише локальних, а й стратегічних проблем власного життя.

1. Алексеева В.Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности // Психологический журнал. – 1984. – Т.5, №5. – С. 63–70.
2. Битянова Н.Р. Психология личностного роста. – Л.: Наука, 1995. – 187 с.
3. Бубнова С.С. Ценностные ориентации личности как многомерная нелинейная система // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20, №5 – С. 38–44.
4. Гозман Л.Я., Кроз М.В., Латинская М.В. Самоактуализационный тест. – М., 1995. – 44 с.
5. Истомина И.Н. Ценностные ориентации в системе регуляции поведения // Психологические механизмы регулирования социального поведения. – М., 1979. – 252 с.
6. Карпенко З.С. Аксиопсихология личности. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – 216 с.
7. Клименко И.Ф. Генезис ценностных ориентаций, исследование отношения к норме социального поведения на разных этапах социального развития человека // К проблеме формирования ценностных ориентаций и социальной активности личности. – М., 1992. – С. 3–12.
8. Кон И.С. Психология юношеского возраста: Проблемы формирования личности. – М.: МГУ, 1979. – 175 с.
9. Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции // Вопросы философии. – 1996. – №4. – С. 15–26.
10. Маслоу А. Психология бытия: Пер. с англ. – М.–К., 1997. – 304 с.
11. Моральные ценности и личность / Под ред. А.И. Титаренко, Б.О. Николаичева. – М., 1994. – 176 с.
12. Павліченко А. Ціннісні орієнтації у системі становлення особистості // Психологія і суспільство. – 2005. – №4. – С. 98–120.
13. Полуэктова Н.М., Яковлева И.В. Проблемы диагностирования профессиональной пригодности к социальной работе // Вести СПбГУ. – 1999. – №3. – С. 47–58.
14. Психологические тесты / Сост. Э.Р. Ахмеджанов. – М., 1995. – 320 с.
15. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. 2-е изд. – М., 1976. – 416 с.
16. Серый А.В., Яницкий М.С. Динамика смысло-жизненных ориентаций и интернализация локуса контроля в процессе обучения в вузе // Психолого-педагогические проблемы образования. – Кемерово, 1998. – С. 183–189.
17. Фейдимен Дж., Фрейгер Р. Теория и практика личностно-ориентированной психологии: В 2-х т. – Т. 2. – М., 1996. – 208 с.
18. Филиппов А.А., Кондратьева Л.Л. Профессиональная ориентация и профессиональное самоопределение личности // Активность личности в общении и профессиональное самоопределение. – Л.: Прогресс, 1976. – С. 65–76.
19. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник / Общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева. – М., 1990. – 368 с.
20. Хелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Питер, 1997. – 608 с.
21. Ценностный мир современного студенчества (социальный портрет явления) / А.А. Козлов, В.Т. Лисовский, З.В. Сикевич И.В. – М., 1992. – Вып. 4. – 40 с.
22. Kluckhohn C. Values and Value Orientations in the Theory of Action // Toward a General Theory of Action /Ed. by T.Parsons, E.Shils. – Cambridge, 1951. – P. 46–71.